

De mens is de mens een aap

Empathie en moraal bij apen en mensen

De Academische Boekengids 61, maart 2007, pp. 19-20.

Ons goede gedrag is even natuurlijk als het slechte. En ook in de dierenwereld is ware goedheid te vinden naast het kwaad dat we er graag in zien. Inlevingsvermogen is voor veel dieren onmisbaar. Want wie begrijpt hoe iemand zich voelt, kan beter samenwerken maar de ander ook gemakkelijker pijn doen.

Een chimpansee met een jong van een dag oud op haar buik wordt geroepen door een mens. Het is een bekende van haar, een onderzoeker die ze al een tijdje niet heeft gezien. Blij verlaat ze haar groep en komt naar hem toe. De mens wijst op haar buik en als antwoord kruist de chimpansee haar armen. Ze neemt de kleine handjes van het jong in de hare en tilt het van haar buik, terwijl ze het omdraait. De mens mag het jong even aankijken, daarna wordt het snel weer op de buik geplaatst.

Het is een van de vele voorbeelden van empathie bij dieren in *Our Inner Ape* van de Nederlandse bioloog Frans de Waal (hij is die onderzoeker, de chimpansee heet Lolita en ze woont in het Yerkes Field Station in Atlanta, waar De Waal enige tijd werkte). Dat sommige dieren in staat zijn tot het onderhouden van langdurige, vriendschappelijke relaties met mensen zal geen verbazing wekken, noch dat ze die zelfs na lange tussenpozen weer kunnen oppakken.

Maar wat uit Lolita's gebaar blijkt, is dat zij in staat is zich tot op zekere hoogte te verplaatsen in het perspectief van haar vriend; ze begrijpt dat die graag het gezicht van haar jong wil zien en dat het dus moet worden omgedraaid. Deze capaciteit tot empathie is volgens De Waal onmisbaar in het sociale leven van zowel apen als mensen. Onze beschaving mag dan subtieler en grootschaliger zijn dan het groepsleven van chimpansees en bonobo's, ze vormt geen breuk met ons dierlijke verleden. De bouwstenen ervoor zijn gevormd gedurende de evolutie van primaten, al lang voordat homo sapiens verscheen.

Met *Our Inner Ape*, en vrijwel elk ander boek dat hij heeft geschreven, keert De Waal zich tegen het idee dat de natuurlijke erfenis van de mens, het beest in ons, kwaadaardig is en alleen onder de duim kan worden gehouden door ons unieke morele vermogen. Ons beschaafde uiterlijk, zo heet het, verhult onze onderliggende, ware aard, die we gemeen hebben met de dieren: zelfzuchtig, gewelddadig en wreed. Hoe kan het ook anders, aangezien we allemaal verwickeld zijn in een strijd om het bestaan? Alleen de mens slaagt erin zich te ontworstelen aan de tirannie van het dierlijke, al blijft onze ware natuur ons parten spelen en is de cultuur vaak niet opgewassen tegen het kwaad in ons. Deze fineertheorie - het goede als een mooi, maar dun laagje versiering op een lelijke ondergrond - zoals De Waal haar noemt, heeft een lange geschiedenis. Homo homini lupus, zeiden de Romeinen al. Verrassend is misschien dat het idee nu nog terug te vinden is in het werk van biologen als Michael Ghiselin, die het uitdrukte in de woorden 'scratch an altruist, and watch a hypocrite bleed'. Maar de fineertheorie is volkomen fout volgens de Waal: ons vermogen tot moreel, 'goed', gedrag is noch uniek menselijk noch onecht. Ons goede gedrag is even natuurlijk en echt als het slechte. En ook in de dierenwereld is ware goedheid te vinden, naast al het kwaad dat we er zo graag zien.

'DE FINEERTHEORIE IS VOLKOMEN FOUT VOLGENS DE WAAL: ONS VERMOGEN TOT MOREEL, "GOED", GEDRAG IS NOCH UNIEK MENSELIJK NOCH ONECHT.'

Om aan te tonen waarom mensen zowel in staat zijn tot naastenliefde als tot onvoorstelbare wreedheid, vergelijkt De Waal ons in *Our Inner Ape* met onze naaste verwanten: de chimpansee en de bonobo. Dit zijn zeer verschillende soorten, al lijken ze op het eerste gezicht veel op elkaar. Chimpansees zijn grover gebouwd, sterker, hebben een kort lontje en hun groepsleven wordt beheerst door de voortdurend broeiende, soms opvlammende, machtsstrijd tussen de mannetjes. Bonobo's zijn fijner gebouwd, hebben langere benen, zijn rustiger en leven in door coalities van vrouwtjes geleide groepen. Spanningen reageren ze af met seks. Of, in de woorden van De Waal, waar chimpansees over seksuele kwesties beslissen met macht, lossen bonobo's machtskwesties op met seks.

De parallellen tussen ons gedrag en dat van deze apen kunnen volgens De Waal inzicht bieden in de oorsprong van 'the human Janus face'. Die vergelijking is inderdaad boeiend, zij het dat De Waal zich iets te veel laat meeslepen door de elegantie van symmetrie. De lezer krijgt de indruk (het staat er nooit expliciet) dat we de kwaadaardige aspecten van onze natuur delen met chimpansees en de goedaardige met bonobo's; tel ze bij elkaar op, en je hebt een mens. Die indruk wekt De Waal vooral in de inleidende en afsluitende hoofdstukken; in de delen daartussen, over macht, seks en vriendelijkheid, verschijnt een veel subtieler beeld.

Chimpansees zijn inderdaad onvermoeibare strategen, bij wie alles in het teken staat van de politieke

situatie: wie is de baas, op wie steunt hij, wie zou hem kunnen uitdagen, bij wie heeft hij schulden et cetera? De dreiging van geweld is altijd aanwezig, moord is niet ongewoon. Het uitmoorden van naburige groepen komt ook voor. Toch zijn chimpansees ook in staat tot tederheid; sterker nog, gunsten zijn een belangrijk ruilmiddel in de machtseconomie van de groep en ruzies worden meestal bijgelegd (vaak door een bemiddelaar). Bovendien drijft de politiek van chimpansees op hun inlevingsvermogen. Ze zijn dan wel gewelddadig, maar ook zeer sociaal. Het één hoort bij het ander. De wreedheid die ze soms tonen, berust net zo goed op empathie als het gebaar van Lolita: wie begrijpt hoe de ander zich voelt, kan hem ook beter pijn doen.

Daartegenover zijn bonobo's, 'de hippies onder de primaten', wel degelijk in staat tot geweld. Een mannetje dat de bescherming van zijn moeder ontbeert, moet vrezen voor zijn leven. Hiërarchie en status zijn ook voor bonobo's van levensbelang. Hun zeer frequente seksuele interactie is er niet alleen voor het genot of als uiting van affectie, maar ook voor het repareren van sociale spanningen. Het groepsleven, benadrukt De Waal, is altijd een wankel evenwicht tussen eigen- en groepsbelang, tussen profiteren en bijdragen.

Chimpansees, bonobo's en mensen hebben elk hun eigen manieren gevonden om die balans te handhaven. Maar de instrumenten waarmee ze dat doen, vooral hun vermogen tot empathie, zijn grotendeels hetzelfde. De Waal is op zijn best als hij laat zien dat mensen niet 'eigenlijk' apen zijn, maar dat mensen, chimpansees en bonobo's wél vergelijkbare problemen moeten oplossen en dat deels met dezelfde middelen doen.

De Waal benadrukt dat het gedrag van primaten niet louter 'instinctief' is. De machtsspelletjes van chimpansees en het seksuele gedrag van bonobo's zijn niet het resultaat van 'gedragsprogramma's' die worden 'getriggerd' door stimuli. Hij moet niets hebben van de mentale modules die evolutionair psychologen achter gedrag zoeken. Chimpansees, bonobo's en mensen zijn daarvoor veel te flexibel, ze zijn geboren improviseerders. Er zijn wel grenzen aan het gedrag dat ze kunnen vertonen, maar de invloed van hun genen bestaat vooral uit opties, hints en suggesties.

Hun gedragspatronen maken deel uit van tradities en moeten tijdens hun lange jeugd worden aangeleerd. In het wild levende chimpansees, bijvoorbeeld, jagen op aapjes, maar in dierentuinen eten ze geen vlees, ook niet als ze eens iets vangen: ze krijgen genoeg te eten en kennen geen traditie van jagen, doden en delen. Voor zover De Waal het heeft over 'hard-wired', automatische processen, betreft het de bouwstenen van het gedrag. Voor het morele gedrag van apen en mensen is het inlevingsvermogen daarvan het belangrijkste.

'VOLGENS HUXLEY VEREIST MORELE VOORUITGANG EEN VOORTDURENDE STRIJD
TEGEN DE NATUUR, ZOALS EEN TUINIER VOORTDUREND MOET SPITTEN EN
SCHOFFELEN OM DE ALTIJD OP DE LOER LIGGENDE VERWILDERING TE
VOORKOMEN.'

Empathie staat ook centraal in *Primates and Philosophers*, een bundeling van De Waals Tannerlezingen aan Princeton in 2004, voorzien van commentaren van de wetenschapsjournalist Robert Wright en de filosofen Christine Korsgaard, Philip Kitcher en Peter Singer, gevolgd door De Waals antwoorden. De lezingen bestrijken grotendeels hetzelfde terrein, met hetzelfde materiaal, als de laatste twee hoofdstukken van *Our Inner Ape*. Maar de ideeën over apen, mensen en de morele continuïteit die er tussen hen bestaat, krijgen hier een meer filosofische behandeling.

Vertrekpunt voor De Waal is opnieuw de fineertheorie, maar nu haalt hij T.H. Huxley ('Darwins bulldog') naar voren als de grootste schurk van een bende waarin we verder onder andere Hobbes, Freud en Dawkins aantreffen. Die beschuldiging heeft Huxley te wijten aan een lezing die hij hield in 1893, twee jaar voor zijn dood. In *Evolution and Ethics* zette hij de kwaadaardigheid van het kosmisch proces van evolutie tegenover het ethisch proces waarin de mensheid zich daartegen probeert te verzetten. In een kosmos die zich niet om pijn of lijden bekommert, probeert de mens, en alleen de mens, met veel moeite de strijd om het bestaan te verruilen voor beschaafd samenleven. Morele vooruitgang vereist een voortdurende strijd tegen de natuur, zoals een tuinier voortdurend moet spitten en schoffelen om de altijd op de loer liggende verwildering te voorkomen. Het zijn ideeën die inderdaad haaks staan op die van De Waal. Waar Huxley de natuur leek te zien als bron van kwaad die buiten de deur gehouden moet worden om tot beschaving te komen, wijst De Waal op de natuurlijke bronnen van goedheid en op de continuïteit tussen mens en dier.

In zijn aanval op de 'Huxleyans' besteedt De Waal opnieuw veel aandacht aan empathie. Hij stelt een zogenaamd Matroesjkamodel voor. De kern van het inlevingsvermogen is een relatief eenvoudig, automatisch proces waarin het waarnemen van de emotionele toestand van een ander (zoals blijkt uit gedrag of gezichtsuitdrukking) leidt tot het activeren van de overeenkomstige neurale representatie. Dit idee is ook bekend uit het onderzoek naar de zogenaamde mirror neurons. Pijn zien is dan ook bijna pijn hebben.

Wanneer het inlevingsvermogen zich tot dit mechanisme beperkt, is de reactie vooral gericht op het verlichten van de eigen ellende. Hogere niveaus van empathie, waarbij men de redenen voor andermans emotie begrijpt, of zelfs het perspectief van de ander kan innemen, vereisen meer cognitieve

vaardigheden. Maar ze zijn onmogelijk zonder de kern van automatische spiegeling van de emotionele staat van een ander.

De Waal plaatst zichzelf in dit essay in een intellectuele traditie die van Mencius, via Aristoteles, Aquinas en Hume naar de onvermijdelijke Darwin voert. Maar hij ziet daarbij een voorganger over het hoofd. Al eerder is beweerd dat de basis van onze ethiek is gelegen in 'de neiging, die in de mens zo sterk is ontwikkeld, om bij zichzelf handelingen en gevoelens te reproduceren die lijken op of gecorreleerd zijn met die van anderen'. Wat de samenleving bij elkaar houdt, is wederzijdse sympathie, in de grond 'een zuiver reflexmatige operatie van de geest' en, uiteraard, het product van evolutie.

De Waal had het geschreven kunnen hebben, maar het zijn de woorden van Huxley, in de Prolegomena die hij in 1894 bij zijn Romaneslezing schreef. In dat essay, waarin hij de metafoor van de tuinman introduceerde, reageerde hij op de harde kritiek en verwijten van verraad die voormalige medestanders hadden geuit. Enigszins verongelikt herinnerde hij eraan dat niemand meer dan hij 'gedurende de laatste dertig jaar' had benadrukt dat de mens - fysiek, intellectueel en moreel - net zo goed deel is van het kosmisch proces als het nederigste onkruid. Waarna zijn uitleg volgde van de natuurlijke wortels van het menselijk vermogen om een samenleving in stand te houden.

Het heeft blijkbaar niet geholpen. Een eeuw later zet De Waal hem alsnog buiten de kring van ware darwinianen, omdat hij de ethiek een evolutionaire verklaring zou hebben ontzegd en 'geen enkele indicatie gaf' van waar de mens de wil en kracht vandaan haalt om zijn eigen competitiedrang in bedwang te houden. Huxley, roept De Waal hem nog na, had de theorie die hij zo verdienstelijk had verdedigd zelf niet echt begrepen.

'DE MENS BESTUURT ZICHZELF. DIT IS MISSCHIEN UNIEK IN HET DIERENRIJK,
MAAR ER IS NIETS ONNATUURLIJKS AAN.'

Wat Huxley van De Waal onderscheidt, is niet zijn ontrouw aan Darwin, maar zijn inzicht dat een evolutionaire oorsprong van 'het horticulturele proces' antagonisme met de rest van onze evolutionaire erfenis niet uitsluit. Als dat onlogisch lijkt, schreef Huxley, 'I'm sorry for logic'. Maar, voegde hij eraan toe, waarom zou het ene deel van de natuur niet tegen het andere kunnen ingaan? Spreken we immers niet van een 'strijd om het bestaan'? Wat let ons dan om toe te geven dat die strijd bij de mens op zijn beurt wordt bestreden door ons morele tuinieren, een proces dat uiteindelijk berust op de net zo natuurlijke, geëvolueerde eigenschap van sympathie?

Wat we Huxley kunnen verwijten, is dat hij dit antagonisme opblies tot de metafysische proporties van een dualisme tussen evolutie en ethiek, tussen natuur en beschaving. En dat hij bovendien in de natuur louter slechtheid leek te kunnen ontwaren. Maar het is zeer de vraag of het door De Waal verdedigde monisme een beter alternatief vormt. Is de mens echt een 'well-integrated whole'? Het zou een groot deel van de wereldliteratuur irrelevant maken.

Ook Korsgaard en Kitcher verwijten De Waal dat hij te weinig oog heeft voor de breuklijnen in de mens. Zijn extrapolatie van de 'bouwstenen van de moraal', zoals hij die aantreft bij primaten, naar de menselijke ethiek is te haastig. Hij heeft te weinig aandacht voor de vorm die moraliteit bij de mens heeft aangenomen. Daartoe in staat gesteld door zijn taalvermogen, hanteert de mens voor zichzelf en anderen normen; hij bestuurt zichzelf, of wordt althans geacht dat zo veel mogelijk te doen. Zulke regelgeleide zelfbeheersing is misschien uniek in het dierenrijk (dat is een empirische kwestie), maar er is niets onnatuurlijks aan. Het is gebaseerd op het vermogen van primaten, door De Waal terecht onderstreept, om nieuw gedrag te leren en te onderwijzen aan anderen.

De Waals afkeer van alles wat riekt naar dualisme heeft hem afgeleid van de wijsheid in het schijnbaar dwaze traktaat van de oude Huxley. Die schiep met de metafoor van de tuinier een instrument om de relatie tussen natuur en cultuur te beschrijven zonder te vervallen in ofwel dualisme ofwel monisme. Zelfcultivering, 'the gardening of men by themselves', is een reëel aspect van ieders persoonlijke ontwikkeling: soms prettig, vrijwillig en gemakkelijk, vaak vervelend, gedwongen en moeilijk. Mensen kunnen niet gewoon zichzelf zijn, ze moeten iets van zichzelf maken.

Maarten Derksen werkt bij de sectie wetenschapstheorie en wetenschapsgeschiedenis van de psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Besproken boeken:

Our Inner Ape. The Best and Worst of Human Nature
door **Frans de Waal**
Granta. Londen 2005.
300 pag.
(Vert. als *De aap in ons. Waarom we zijn wie we zijn*, 2005), € 17,50

Primates and Philosophers. How Morality Evolved
door **Frans de Waal**
Stephen Macedo en Josiah Ober (red.).
Princeton University Press. Princeton 2006.
230 pag., € 27,35

Literatuur:

- **James H. Paradis** en **George C. Williams** (1989). *T.H. Huxley's Evolution and Ethics with New Essays on its Victorian and Sociobiological Context*. Princeton: Princeton University Press. [Oorspr. uitgave *Evolution and Ethics*: Macmillan, 1894.]